

1. Przedmowa

Pytanie o to, w jaki sposób działa umysł, jest jednym z kluczowych zagadnień poruszanych przez psychologię na przestrzeni dziejów jej rozwoju jako nauki. Padały na nie różnorodne odpowiedzi, począwszy od behawiorystycznej idei czarnej skrzynki (Skinner, 1953) i zaprzeczenia sensu samego pytania o to, co w tej skrzynce się znajduje, aż po współczesną psychologię poznawczą, która dostarcza nam szczegółowych modeli wyjaśniających przebieg poszczególnych funkcji poznawczych, takich jak np.: percepcja, uwaga, pamięć, wnioskowanie, język (Nęcka, Orzechowski, Szymura, 2008). Rozwój psychologii nie doprowadził dotychczas do wyłonienia ogólnej teorii wyjaśniającej mechanizmy pracy umysłu, stąd istnieje wiele konkurujących ze sobą modeli poszczególnych procesów poznawczych, jak również procesów emocjonalnych (Kagan, 2007). Teoria taka w biologii (zaproponowana przez Darwina w postaci mechanizmu odpowiadającego za generowanie zmienności, która podlega regułom doboru naturalnego odpowiedzialnego za utrwalanie się różnorodnych adaptacji, i w drodze selekcji przetrwanie jedynie najlepiej przystosowanych do środowiska takiego, jakie ono jest w momencie działania doboru) doprowadziła do prawdziwej rewolucji w tej dyscyplinie, zmieniając ją z nauki bazującej na katalogowaniu różnorodności w naukę wyjaśniającą tę różnorodność

i pozwalającą ją zrozumieć. W perspektywie współczesnego stanu wiedzy teoria ta pozwoliła na rozwój technologii do tego stopnia, że możliwe stało się manipulowanie za pomocą genetyki molekularnej właściwościami biologicznymi organizmów żywych, w tym samego człowieka. Współczesna psychologia wypracowała taką bardziej ogólną perspektywę teoretyczną dostarczającą ram pojęciowych, która pozwala na uporządkowanie różnorodności procesów umysłowych w kategoriach dwóch głównych mechanizmów ich powstawania, bazujących na przetwarzaniu o charakterze automatycznym i kontrolowanym (Brycz, 2012; Gawronski, Creighton, 2013; Strack, Deutsch, 2014). Tak zwane dwusystemowe podejście do zrozumienia mechanizmów pracy umysłu (*duality of mind approach*; Gawronski, Creighton, 2013) to zbiór teorii o różnorodnym zasięgu, od prostych, wyjaśniających konkretny proces umysłowy, jak perswazja (Petty, Brinol, 2014) czy formułowanie sądów (Gawronski, Bodenhausen, 2014), po bardzo ogólne modele mające za zadanie wyjaśnić ogół procesów zachodzących w różnych domenach pracy umysłu (Epstein, 2003; Kahneman, 2011). Jakkolwiek podejście to wydaje się niesłychanie obiecujące, to nie jest wolne od wad (por. Ferguson, Mann, Wojnowicz, 2014), które stanowią ważne przeszkody w jego rozwoju. Jedną z kluczowych wad jest wzajemna redundancja różnorodnych pojęć wprowadzanych jako określenia stanów i procesów charakterystycznych dla obu systemów umysłowych. Niniejsza praca ma na celu znalezienie punktów wspólnych wielu istniejących teorii i zweryfikowanie tezy, zgodnie z którą możemy uznać, że systemy umysłowe mają bardziej ogólny charakter i ich działanie może przejawiać się w wielu domenach pracy umysłu tradycyjnie zaliczanych do różnych subdyscyplin psychologii (Epstein, 2003; Imbir, 2016c, 2017a).

Jako że warunkiem podstawowym niezbędnym do weryfikacji każdej teorii jest jej użyteczność w przewidywaniu zjawisk, które nie były brane pod uwagę w momencie tworzenia teorii, prezentowana tu praca skupia się na wykorzystaniu dwusystemowych modeli

umysłu do wyjaśnienia różnorodności emocji, obszaru, który nie był uwzględniany w ogólnych modelach (Epstein, 2003; Kahneman, 2011) jako dający się wyjaśnić za pomocą podejścia dwusystemowego. Na marginesie warto podkreślić, że w praktyce emocje traktowane były w wielu istniejących teoriach dwusystemowych jako wynik działania tylko i wyłącznie systemu bazującego na mechanizmach automatycznych i skrótowych, a nawet przedstawiane wręcz jako sztandarowe przykłady działania tego mechanizmu (Kahneman, 2011). Zastosowanie dwusystemowej perspektywy teoretycznej umożliwia przede wszystkim rozwiązanie dylematu, przed jakim stanęła psychologia emocji: jak wyjaśnić różnorodność specyficznych stanów emocjonalnych, takich jak: radość, smutek, strach, żal, lęk czy duma (Jarymowicz, 2012; Jarymowicz, Imbir, 2010, 2015)? Współczesna psychologia emocji daleka jest od konkluzji i zgody co do funkcji regulacyjnych emocji oraz sposobu ich powstawania (Kagan, 2007; Russell, 2003, 2009). Coraz częściej pojawiają się głosy sugerujące konieczność poszukiwania mechanizmów leżących u podstaw procesów emocjonalnych, zamiast badania kategorii potocznych (jak np. „gniew”, „strach”, „lęk”, „szczęście”). Prezentowana książka włącza się w ten nurt, odwołując się do podstawowego wymiaru taksonomii ludzkich emocji (Jarymowicz, 2012; Jarymowicz, Imbir, 2010, 2015), jakim jest geneza (automatyczna *vs* refleksyjna) reakcji emocjonalnej bazująca na mechanizmach, albo uproszczonego i w pełni automatycznego, albo systematycznego i w pełni refleksyjnego, przetwarzania informacji. Innymi słowy, mnogość stanów emocjonalnych może zostać znacząco uproszczona, jeśli przyjąć, że różnią się one między sobą mechanizmem powstawania, bazującym na automatycznych lub kontrolowanych procesach prowadzących do nadania wartości obserwowanym obiektom z otoczenia, jak też tym wewnętrznym wobec podmiotu (Jarymowicz, 2012; Jarymowicz, Imbir, 2015). Przyjęcie takiego założenia porządkuje przewidywania, jakie możemy mieć wobec wpływu różnorodnych emocji na szeroko rozu-

miane procesy poznawcze. Na przykład inne powinny być konsekwencje odczuwania strachu albo radości ze zjedzenia smacznego posiłku, z jednej strony, oraz wstydu czy dumy z realizacji swoich ambicji, z drugiej strony (Jarymowicz, 2009, 2012).

Celem napisania tej książki jest zaprezentowanie nowego modelu opisującego relacje procesów emocjonalnych i poznawczych widzianych z perspektywy dwusystemowych teorii umysłu (Imbir, 2016c). Model ten czerpie z długiej tradycji badań: (1) skupionych na zrozumieniu roli afektu w procesach poznawczych (Jarymowicz, 1997; Kagan, 2007; Kolańczyk, 1997, 1999; Ohme, 2007; Pessoa, 2008), (2) próbujących wyjaśnić przebieg automatycznych procesów dekodowania i ewaluacji (Jarymowicz, 1997) oraz (3) relacji między procesami automatycznymi i kontrolowanymi (Jarymowicz, 1997, 2009, 2012; Kolańczyk, 1999, 2009; Moors, De Houwer, 2006; Reykowski, 1968, 1985). Zarówno emocje, jak i procesy poznawcze będą tu definiowane jako mogące bazować na mechanizmach automatycznych lub kontrolowanych (Strack, Deutsch, 2004, 2014); co za tym idzie, główne rozróżnienie postulowane w teoriach dwusystemowych traktowane będzie jako podstawowe dla zrozumienia pracy umysłu, podobnie jak w ogólnych teoriach zaproponowanych przez Epsteina (2003) i Kahnemana (2011). Tworzeniu tego modelu przyświecała potrzeba wyjaśnienia, skąd mogą brać się częste w psychologii emocji i motywacji doniesienia pokazujące sprzeczne rezultaty badań, na przykład raportowanie usprawniającej lub upośledzającej roli negatywnego afektu dla zadań wymagających podobnych operacji poznawczych (Bodenhausen, Kramer, Süsser, 1994; Bodenhausen, Sheppard, Kramer, 1994; Isen, 2004). Zrozumienie relacji emocji i poznania ma być w zamyśle autora przyczynkiem do weryfikacji ogólnych teorii dwusystemowych umysłu. Jeśli bowiem w istocie: (1) zarówno procesy emocjonalne, jak i poznawcze, mogą bazować na wspólnych mechanizmach oraz (2) za pomocą wzbudzania procesów emocjonalnych, odpowiednio bazujących na automatycznych *vs* kontrolowanych mechanizmach

powstawania, będziemy w stanie torować korzystanie ze spójnego, co do mechanizmu, sposobu przetwarzania zadań (uproszczonego lub systematycznego; Kahneman, 2011), to możemy przyjąć, że tryby te mają bardziej ogólny charakter. Odwołując się do nich, możemy lepiej zrozumieć przebieg różnorodnych zachowań i przewidzieć możliwe konsekwencje poszczególnych sytuacji, w jakich mogą się znaleźć ludzie. Pełne wyjaśnienie tego, jak przebiegają relacje między emocjami i procesami poznawczymi, pozwoli na lepsze oddziaływanie na praktykę życia społecznego. Jest to kluczowe dla rozwoju produktywności relacji społecznych, na przykład w obszarze negocjacji, rozwiązywania konfliktów społecznych, w ograniczaniu agresji i budowaniu asertywności, wspomaganiu dobrostanu jednostek i całych społeczeństw oraz w szeroko rozumianym obszarze edukacji i wychowania.

Kolejne rozdziały poświęcone będą różnym aspektom proponowanego tu podejścia. W Rozdziałach 2 i 3 zaprezentuję podłoże teoretyczne prowadzonych badań z uwzględnieniem szczegółowej dyskusji postulowanego modelu teoretycznego związków emocji i procesów poznawczych (Imbir, 2016c). W Rozdziale 4 przedstawię kwestie metodologiczne związane z testowaniem postulowanego modelu wraz z uzasadnieniem wybranego sposobu rozwiązania podstawowej trudności, jaka wstępuje w badaniach nad dwoma systemami umysłowymi: nieporównywalności materiałów specyficznych dla przetwarzania automatycznego i kontrolowanego (Strack, Deutsch, 2014). Rozdziały 5, 6 i 7 będą prezentowały wyniki badań, w których do wzbudzania wartościowania specyficznego dla systemu automatycznego i refleksyjnego użyto słów. W Rozdziale 5 skupię się na prezentacji danych pokazujących, że geneza ładunku emocjonalnego związanego ze znaczeniem słów w sposób istotny wpływa na to, jak są one przetwarzane przez mózg. Przetwarzanie to będzie mierzone na poziomie korelatów elektroencefalograficznych pracy kory mózgowej, które pozwalają na precyzyjną analizę zmian zachodzących w czasie i związanych z czynnikami emocjonalnymi,

takimi jak znak i geneza ładunku emocjonalnego. W Rozdziale 6 przedstawię wyniki badań behawioralnych i neurobiologicznych pokazujące przydatność prezentowanego tu podejścia dla zrozumienia roli aktywacji w procesach kontroli poznawczej, która może być polepszana poprzez uruchamianie racjonalnej części umysłu. W Rozdziale 7 zaprezentuję wyniki badań behawioralnych demonstrujące rolę materiału emocjonalnego w torowaniu posługiwania się przetwarzaniem charakterystycznym dla umysłu doświadczeniowego i racjonalnego w sytuacjach wykonywania zadań związanych z niepewnością i ambiwalencją w stosunku do właściwej odpowiedzi oraz zadań, w przypadku których typ udzielanej odpowiedzi jest wrażliwy na obecność błędów poznawczych charakterystycznych dla skrótowego przetwarzania. W Rozdziałach 8 i 9 znajdzie się podsumowanie badań oraz dalsze perspektywy związane z testowaniem dwusystemowego podejścia do zrozumienia interakcji między procesami emocjonalnymi i poznawczymi.

Zapraszam zatem do lektury tej książki, której głównym celem jest prezentowanie danych i wyciąganie z nich wniosków dotyczących teorii dwusystemowych funkcjonujących w psychologii. Większość z opisywanych tu badań została już opublikowana w angielskich czasopismach naukowych, stąd dodatkowym celem tej pracy jest przybliżenie ich polskiemu czytelnikowi, choć czasem z pominięciem pewnych detali, które odnaleźć można z łatwością w oryginalnych tekstach. Jednak ogromną wartością jest możliwość – jaką zapewnia tylko książka – zestawienia wszystkich badań w jednym miejscu i przedyskutowania ich jako całości w kontekście ich znaczenia dla teorii psychologicznej. Na takie podsumowanie z reguły brakuje miejsca w krótkich ze swej natury artykułach empirycznych.